

ارزیابی کیفی آثار محیط‌زیستی و فرهنگی سد سلیمان‌شاه بر توسعه روستایی منطقه تحت پوشش سد

افسانه ملک‌حسینی*؛ علی‌اصغر میرک‌زاده^۲

۱ دانشجوی دکتری توسعه کشاورزی، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه رازی کرمانشاه
۲ استادیار گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه رازی کرمانشاه

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۲/۱۰؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۵/۰۶/۱۵)

چکیده

سدها به‌عنوان بخشی از مدیریت منابع آب، یکی از مهم‌ترین سازه‌هایی هستند که در تنظیم جریان‌های سطحی به‌ویژه در مناطقی که از توزیع مناسب مکانی و زمانی بارش برخوردار نیستند؛ نقش برجسته‌ای ایفا می‌کنند. بنابراین، با توجه به رشد و توسعه سدسازی در جهان به‌ویژه در ایران لزوم بررسی آثار محیط‌زیستی سدها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هدف اصلی این مقاله، ارزیابی آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه بر توسعه روستایی منطقه تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد بود. برای این منظور، از روش تحقیق کیفی استفاده شده و اطلاعات از طریق فن مصاحبه، مشاهده مستقیم و قدم زدن در روستا در قالب پروتکل تدوین شده از قبل گردآوری شده است. به‌طور کلی، در تحقیق حاضر از متدولوژی نظام‌های نرم استفاده شد و جامعه مورد مطالعه این پژوهش، اعضای شورا و دهیاری‌های روستاهای تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی (N=48) بودند که با تک‌تک این افراد به‌صورت سرشماری مصاحبه به‌عمل آمد. برای تحلیل داده‌های به‌دست آمده، از فن تدوین نقشه‌های ذهنی و تحلیل محتوا استفاده شد. نتایج تحلیل محتوا در این مطالعه نشان داد که به‌طور کلی آثار فرهنگی سد سلیمان‌شاه در ۶ دسته کلی زیر خلاصه می‌شود: ۱. مبادله فرهنگی ۲. افزایش آگاهی ۳. توسعه توریسم ۴. احیای مکان‌هایی تفریحی ۵. ظهور فرهنگ شهرنشینی و ۶. از بین بردن تعلقات اجتماعی- فرهنگی. همچنین از تحلیل محتوای مصاحبه‌های صورت گرفته با جامعه مورد مطالعه در ارتباط با آثار محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه ۴ نوع اثر به‌دست آمد: ۱. تغییرات آب و هوایی ۲. ورود گونه جدید پرندگان به منطقه ۳. تخریب مناظر طبیعی و ۴. سرسبزی منطقه.

کلید واژه‌ها: سد سلیمان‌شاه، اقدام‌های توسعه‌ای، ارزیابی، آثار محیط‌زیستی، فرهنگی، سنقر

سرآغاز

تجربه سال‌های متمادی اقدام‌های توسعه‌ای بر اساس رویکرد عمدتاً اقتصادی و بدون ملاحظه آثار محیط‌زیستی، فرهنگی و اجتماعی‌ای که به‌جای می‌گذارند، خوشایند نبوده است. اگر چه جهان در سه دهه گذشته بر این امر آگاهی یافته و بروز ایده‌هایی مانند توسعه پایدار محصول همین آگاهی است، اما این آگاهی با تأخیر به کشور ما راه یافته است. به هر حال، امروزه مشخص شده است که اقدام‌های توسعه‌ای به‌سادگی به اهدافی که برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شود، دست نمی‌یابند و دست یافتن به این اهداف نیازمند فراهم شدن شرایط اجتماعی خاصی است. در ضمن، هر اقدامی که در راستای توسعه انجام می‌شود محتمل است که آثار منفی به‌همراه داشته باشد و بدون لحاظ کردن این آثار منفی نمی‌توان عاقبت خوشی برای فرایندهای توسعه متصور شد. همچنین، امروز دریافته‌ایم که وقتی آثار فرهنگی و اجتماعی اقدام‌های توسعه‌ای لحاظ نمی‌شوند، اجرای موفقیت‌آمیز آن‌ها نیز به‌علت طیفی از مسایل مانند مقاومت مردمی، عدم مشارکت مردم در پیشبرد اقدام‌های یا عواقب ناشی از آثار منفی میسر نمی‌شود. اقدام‌های توسعه‌ای در عین حال که می‌توانند نتایج خوشایند داشته باشند، قادرند انبوهی از مسایل مانند فرسایش سرمایه اجتماعی، تخریب محیط‌زیستی، ایجاد تضاد میان دولت و مردم، آسیب‌های اجتماعی، نقض حقوق قانونی مردم، و ایجاد تبعیض‌های اجتماعی را نیز به‌همراه داشته باشند و بروز مسایل مرتبط با هر یک از این مقولات، ضد توسعه‌ای به‌شمار می‌روند (فاضلی، ۱۳۸۹). ورود صنعت به اجتماعات محلی موجب دگرگونی‌هایی چون تغییر در ساختار اکولوژیکی منطقه، روابط اقتصادی و اجتماعی، شیوه معیشت و سبک زندگی مردم و... می‌شود که این تغییرات به‌طور معمول با توسعه صنعتی منطقه همراه خواهد بود. ولی در خلال جریان توسعه صنعتی نباید از کنار تغییرات ایجاد شده در اجتماعات محلی با بی‌تفاوتی گذشت و به جامعه و مردم بومی منطقه که طرح‌های توسعه‌ای در مجاورت آن‌ها قرار دارد، بی‌توجهی نمود. زیرا، توسعه صنعتی می‌تواند با لحاظ کردن یک‌سری شرایط منجر به توسعه اجتماعی شود. از طرفی پیامدهای توسعه اجتماعی می‌تواند به‌نوبه خود تأثیر بسیار زیادی در پیشبرد اهداف طرح‌های توسعه‌ای داشته باشد و حتی موجب افزایش سودآوری اقتصادی طرح شود. از طرف دیگر، مطالعات نشان می‌دهد بسیاری از مشکلات و موانع به‌وجود آمده در مسیر اجرای پروژه‌ها، به‌دلیل

قضایات‌های سطحی در مورد افراد و گروه‌های درگیر و ذینفع در پروژه و عدم تعامل مناسب با آن‌ها و براساس انتظارات و ارزش‌های آن‌ها بوده است (طالبیان و عمرانی‌مجد، ۱۳۸۷). گرچه در سال‌های اخیر موقعیت بهتر شده است، با وجود این در برنامه‌ریزی‌ها، به‌ویژه در کشورهای صنعتی، تأثیر اجرای طرح‌ها روی میراث‌های بالقوه فرهنگی هنوز نادیده گرفته می‌شود. سدهای بزرگ، تأثیرهای منفی قابل توجهی بر این میراث از طریق از میان بردن منابع محلی فرهنگی (معابد، صحن‌ها، مزارها، مکان‌های مقدس و مذهبی، هنرهای دستی و ساختمان‌ها) و به زیر آب رفتن و خراب شدن آثار باستانی (آثار گیاهی و جانوری، معابد، مزارها و آثار معماری) می‌گذارند. آثار باستانی ممکن است بخشی از زندگی فرهنگی جوامع محلی یا آثاری متعلق به قبل از ورود آن‌ها به آن محل باشد. ایجاد فرسایش آب در سواحل، می‌تواند آثار باستانی را در معرض دید قرار داده و سبب غارت آن‌ها یا حفاری‌های غیرقانونی هنرهای دستی و آثار باارزش شود. سدها نیز ممکن است موقع اجرای طرح‌های آبیاری، اصلاح اراضی، ایجاد خطوط انتقال و ساختمان جاده‌ها، خطوط راه‌آهن و شهرک‌های کارگری، موجب از بین رفتن منابع فرهنگی و تاریخی، و یا خسارت زدن به آن‌ها شوند (کمیسون جهانی سدها، ۱۳۸۶). در بسیاری از موارد، تدابیری برای کاهش تلفات منابع فرهنگی و باستان‌شناسی صورت نگرفته است. جوامع تحت تأثیر، مکرر مساله برخورد با معابد و آثار مقدس را در مشاورت‌های منطقه‌ای کمیسیون جهانی سدها مطرح کردند. هنگام ساخت سد ایناندا در آفریقای جنوبی، اجساد دفن شده در محل مخزن سد را از زیر خاک درآورده و یک‌جا دفن کردند و به این‌گونه به‌شدت جوامع محلی را بر آشفته کردند. گزارش‌های مطالعه موردی سد گراند کولی از به زیر آب رفتن معابد بومیان آمریکایی حکایت می‌کند. قبایل بومی، با امکان‌های خود و اعتباری که توسط مقام‌های دولتی آمریکا تأمین شده بود، هنگام عقب‌نشینی آب مخزن، به جابه‌جایی مقبره‌های یاد شده پرداختند. خطر به زیر آب رفتن مقبره‌های گذشتگان، یکی از دلایل اصلی مخالفت مردم هیمبا با سد پیشنهادی اپوپا می‌باشد (The World Commission on Dams, 2000).

با وجود اهمیت شناخته شده میراث‌های فرهنگی و تلفات جبران‌ناپذیر این میراث به‌علت ساختن سدها، هنوز هم مدیریت این آثار به‌طور کافی در فرایند برنامه‌ریزی منظور نشده است. در چین، «طرح تری جرج»^(۱) نشان‌دهنده این امر است که چگونه

۶. تغییراتی که در امکانات تفریحات سالم و فراغت از گرفتاری‌های شهر، گردش برون شهری پیش می‌آید، به‌ویژه عدم دسترسی به فضاهای باز و چشم‌اندازها

۷. ایجاد تغییراتی در الگوی جهانگردی و ایرانگردی (گردشگری) منطقه

شرکت مدیریت منابع آب ایران، معاونت پژوهش و مطالعات پایه، دفتر استانداردها و معیارهای فنی (۱۳۸۴) آثار سدها بر محیط‌زیست را در موارد زیر می‌داند:

آثار احداث سد بر محیط انسان‌ساخت در مراحل اجرا و بهره‌برداری

۱. آثار بر کیفیت هوا: در این بخش اثر بر افزایش غبار در منطقه، افزایش گازهای آلودکننده هوا مانند کربن مونوکسید، سولفور دی اکسید و اکسیدهای ازت به طور معمول بررسی می‌شود. در ضمن، این که چند درصد به رطوبت نسبی منطقه اضافه می‌شود؟ نتیجه مثبت است یا منفی؟ آثار در حد تلطیف هوا است و هوا را به محدوده آرامش نزدیک می‌کند یا خیر؟ نیز باید بررسی شود.

۲. آثار صوتی در منطقه: آنچه مسلم است عملیات ساختمانی و دستگاه‌هایی که به کار گرفته می‌شود، سر و صدای زیادی تولید خواهند کرد و مسلماً تراز صوتی منطقه را افزایش خواهند داد.

۳. آثار فاضلاب‌ها: فاضلاب‌های تولیدی در محیط‌های انسان‌ساخت و یا افزایش پساب‌های کشاورزی در صورت راه‌یابی به رودخانه بالادست، مخزن سد و یا رودخانه پایین دست آلودگی‌های شیمیایی و زیست‌شناختی به دنبال خواهند داشت. در بخش محیط‌زیست انسانی با ویژگی‌های بوم‌شناختی باید افزایش تولید فاضلاب‌ها بررسی شود.

آثار سد بر محیط فیزیکی و شیمیایی در مراحل اجرا و بهره‌برداری

احداث سدها به طور معمول موجب ایجاد تغییراتی در شرایط موجود مؤلفه‌های فیزیکی و شیمیایی در محل بالادست و پایین‌دست سد می‌شود. گاهی این آثار در راستای بهبود وضع طبیعی است و در پاره‌ای از مواقع، آثار نامناسب محیط‌زیستی را شامل می‌شود، به‌گونه‌ای که منافع اصلی احداث سد را به‌طور نسبی و یا به‌طور کلی از بین می‌برد.

غفلت و نادیده گرفتن مسایل میراث فرهنگی، ممکن است منجر به ایجاد خسارت شود. مسایلی مانند تنگی زمان، کمبود بودجه و کمبود کارکنان ماهر، به‌طور جدی مانع نجات و محافظت جایگاه‌ها و آثار شگفت‌آور باستان‌شناسی و فرهنگی شده است. تغییرهای محیط‌زیستی و گسیختگی اجتماعی ناشی از احداث سدهای بزرگ و تأسیسات وابسته مانند طرح‌های آبیاری، می‌توانند تأثیرهای منفی قابل‌توجهی روی جمعیت‌های محلی و جوامع پایین‌دست دشت‌ها بگذارند. برای جوامع، گسیختگی اجتماعی - فرهنگی می‌تواند عذاب‌آور باشد. مطالعه موردی سد کاریبا حکایت از آن دارد که مردم دره گومبه تونگا، در برابر اسکان اجباری خود واکنش عاطفی شدیدی نشان دادند. از بین رفتن پایه‌های تولیدی جامعه در کشاورزی و ماهی‌گیری، به کمبود مواد غذایی و در نتیجه به گرسنگی و سوء‌تغذیه خواهد انجامید. مطالعه موردی کاریبا نشان می‌دهد که کمبود جدی مواد غذایی در سال‌های ۱۹۵۸ تا ۱۹۶۰ را می‌توان در عوامل مربوط به اسکان جستجو کرد (کمیسیون جهانی سدها، ۱۳۸۶).

شرکت مدیریت منابع آب ایران، معاونت پژوهش و مطالعات پایه، دفتر استانداردها و معیارهای فنی (۱۳۸۴) آثار سدها بر محیط فرهنگی در مراحل اجرا و بهره‌برداری را در موارد زیر خلاصه کرده است:

۱. بررسی این که در مرحله بهره‌برداری از سد به‌دلیل بیشتر شدن دسترسی‌ها و ایجاد تسهیلات جدید و تغییر در فیزیک محیط‌زیست چه قسمت‌های از آثار باستانی و معماری و مناظر زیبا و مناطق مورد توجه از نظر علمی تحت تأثیر تخریب یا دستبرد یا فرسایش بیشتر قرار می‌گیرند.

۲. آثار فعالیت‌های بهره‌برداری از سد و خدمات جنبی آن بر درک بهتر مردم از زندگی، تغییر در آداب و سنن و دسترسی به کتابخانه و سینما و گردش در پارک‌های احداثی و محوطه‌ها و رستوران‌ها و ورزشگاه و امثال آن

۳. آثار اختلاط فرهنگ‌ها و عقاید مختلف، در جهت تخفیف خرافات و یا درگیری‌های فکری و اختلافی کارکنان سد با سکنه بومی منطقه

۴. به زیرآب فرو رفتن آثار باستانی و معماری، مناطق زیبا و منظره‌های خوب یا مناطقی که از نظر علمی در زمین‌شناسی مهم هستند و یا تخریب حین عملیات ساخت

۵. دسترسی به آثار باستانی و معماری و مزایا و معایب افزایش دسترسی

آن‌ها را درک کند. تحلیل محتوای کیفی، تحلیل داده‌های کیفی برای استخراج درون‌مایه‌های اصلی آن و کشف الگوهای موجود بین داده‌هاست. تحلیل محتوایی بیش از نیم قرن است که ترکیب مفیدی از کدگذاری در تحقیقات کیفی را به‌سادگی حفظ کرده و توانسته است پلی ارتباطی بین تحقیقات کمی و کیفی باشد (Krippendorff, 2004). منظور از تحلیل محتوا آن است که بتوان بر اساس آن، ویژگی‌های یک متن گفته یا نوشته شده را به‌طور واقع‌بینانه یا عینی و به‌طور سیستماتیک شناخت و از آن‌ها نیز استنتاج‌هایی درباره مساله نمود (کریپندورف، ۱۳۷۸؛ سرمد و همکاران، ۱۳۸۱). روش تحلیل محتوا از مراحل زیر تشکیل شده است (زمانی، ۱۳۷۷):

۱. گردآوری و تنظیم نظر افراد نسبت به موضوع مورد مطالعه
  ۲. تعیین مطالب و موضوعات اساسی و تهیه پرسش‌ها یا فرضیه‌های تحقیق
  ۳. تمرکز بر فرضیه‌ها یا سؤال‌های تحقیق، بررسی نظریه‌ها، استخراج و ثبت اطلاعات از پاسخنامه‌ها تحت هر یک از عناوین فرضیه‌های تحقیق (پرسش‌های تحقیق)
  ۴. تحلیل و توجیه اطلاعات استخراج و استنباط شده
  ۵. استنتاج و جمع‌بندی نهایی
- هدف کلی این پژوهش، ارزیابی آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سدسلیمان‌شاه بر توسعه روستایی منطقه تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد بود و از میان روش‌های تحقیق کیفی از مصاحبه‌های عمیق، مشاهدات میدانی و «قدم زدن در روستا»^(۲) استفاده شده است. برای این منظور، اعضای شورا و دهیاری‌های روستاهای منطقه تحت پوشش سد (N=۴۸) که ۱۲ روستا را در بر می‌گرفت به‌عنوان جامعه مورد مطالعه انتخاب شدند که با تمامی این افراد در قالب پروتکل تدوین شده از قبل به‌صورت سرشماری مصاحبه به‌عمل آمد. اطلاعات به‌دست آمده از طریق فن تدوین نقشه‌های ذهنی^(۳) و تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نقشه‌ذهنی به‌عنوان تکنیک گرافیکی قوی شناخته شده است که می‌تواند در هر بعد از زندگی به‌منظور بهبود یادگیری و درک بهتر به‌کار گرفته شود و کارایی را در یادداشت‌برداری، طوفان مغزی، حفظ و تجزیه و تحلیل افزایش خواهد داد (Buzan, 2003). نقشه‌ذهنی یک روش گرافیکی برای بیان ایده‌ها و مفاهیم است و به‌عنوان یک ابزار ذهنی-تصویری به ساختار اطلاعاتی و انجام بهتر تجزیه و تحلیل، درک، ترکیب کردن، یادآوری و تولید ایده‌های جدید کمک

۱. آثار بر توپوگرافی منطقه: تغییراتی که در سیمای کلی منطقه به‌وجود می‌آید و محدوده‌ای به زیر آب خواهد رفت را بررسی می‌کند.
۲. آثار بر جو و اقلیم منطقه: آثار بر دمای منطقه بلافصل سد، تغییرات بر جابه‌جایی هوا، آثار بر تبخیر، نم نسبی، روزهای یخبندان، ایجاد مه، بارندگی را مورد بررسی قرار می‌دهد.
۳. آثار بر زمین‌شناسی: در واقع حذف سیلاب‌های کوچک و بزرگ در بالادست سد و پایین‌دست سد و تغییرات رسوب‌گذاری و آثار بعدی آن‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد.
۴. آثار بر خاک‌شناسی منطقه
۵. آثار بر آب‌های سطحی منطقه
۶. آثار بر آب‌های زیرزمینی و افزایش آبدی چاه‌ها، قنات‌ها و چشمه‌ها

آثار بر محیط زیست‌شناختی در مراحل اجرا و بهره‌برداری

۱. آثار سد و دریاچه آن بر جوامع گیاهی
  ۲. آثار سد و دریاچه بر جوامع جانوری و زیستگاه‌های آن.
- در نهایت، این مطالعه در پی آن است که پاسخ پرسش اصلی یعنی آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سدسلیمان‌شاه بر توسعه روستایی منطقه تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد را ارائه دهد.

مواد و روش‌ها

روش پژوهش

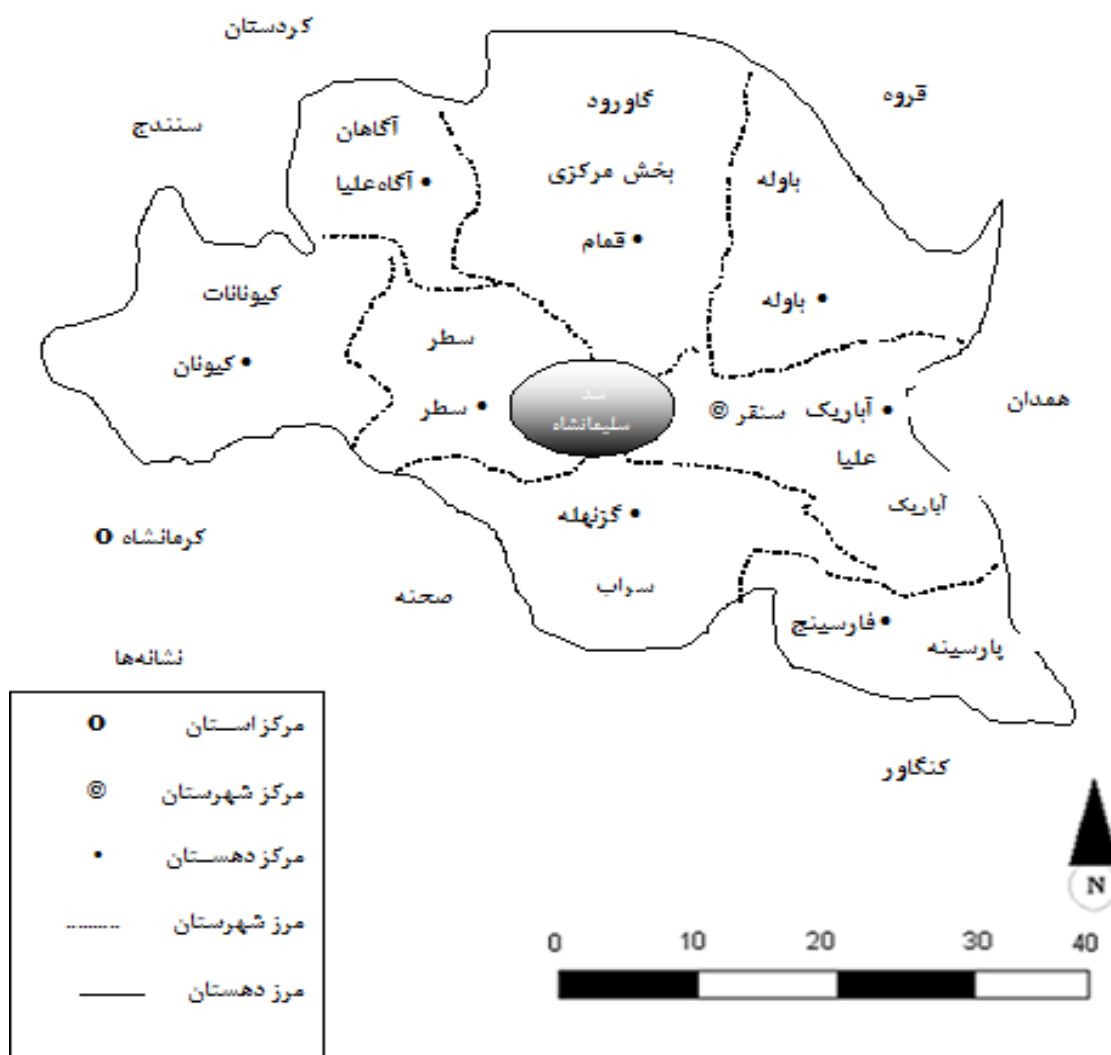
از آن جا که بررسی کمی آثار فرهنگی و محیط‌زیستی به‌علت نقص شاخص‌ها، آمار و ملاحظات انسانی غیرممکن بود. بنابراین، رویکرد کلی پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی بوده است. تحقیقات کیفی بر پارادایم طبیعت‌گرایانه استوار است که بر اصالت تعدد واقعیت‌ها، اعتبار ذهنیت در مقابل عینیت، تأکید بر شناخت کل و جامعیت پدیده‌های انسانی، و انعکاس نقش شرایط فرهنگی در داده‌های پژوهش تأکید دارد. از این‌رو، برای کشف موضوعات توسعه‌ای مناسب است و به درک عمیق و جامع چرایی و چگونگی پدیده‌ها کمک می‌کند (Krippendorff, 2004). در این پژوهش، نیز برای تبیین آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه رویکرد کیفی مورد استفاده قرار گرفته است. این پژوهش یک تحلیل محتوای کیفی است که با تقییل داده‌های کیفی و براساسه‌بندی آن‌ها، می‌کوشد تا معنای

می‌کند (Farrand, 2002).

و ۴۷ طول شرقی و ۳۴ و ۵۳ و ۳۴ عرض شمالی واقع شده است. از جمله اهداف کلی سد مذکور، می‌توان به تأمین آب شرب شهرستان سنقر به میزان ۷-۵ (پنج تا هفت) میلیون متر مکعب در سال اشاره کرد. همچنین، تأمین آب کشاورزی اراضی دشت سنقر به وسعت ۵۳۰۰ هکتار و ایجاد تأسیسات تفریحی و رفاهی جهت اهالی منطقه، دو هدف دیگر این طرح هستند که در راستای بحث توسعه روستایی می‌باشند (مهندسان مشاور گاماسیاب، ۱۳۸۲).

منطقه مورد مطالعه

منطقه مورد مطالعه و ساختگاه سد مخزنی سلیمان‌شاه در استان کرمانشاه (شکل ۱) و در فاصله ۱۰۲ کیلومتری شهر کرمانشاه، ۱۵ کیلومتری شهر سنقر، ۲ کیلومتری روستای سلیمان‌شاه و در مختصات جغرافیایی "۳۲" و "۴۷" طول شرقی و "۲۰" و "۵۲" و "۳۴" عرض شمالی بر روی رودخانه گاوهرود از شاخه‌های اصلی رودخانه سیروان واقع می‌باشد. محدوده شبکه آبیاری و زهکشی دشت سنقر نیز در غرب شهر سنقر بین مدارهای ۲۷ و ۴۷ و ۳۵

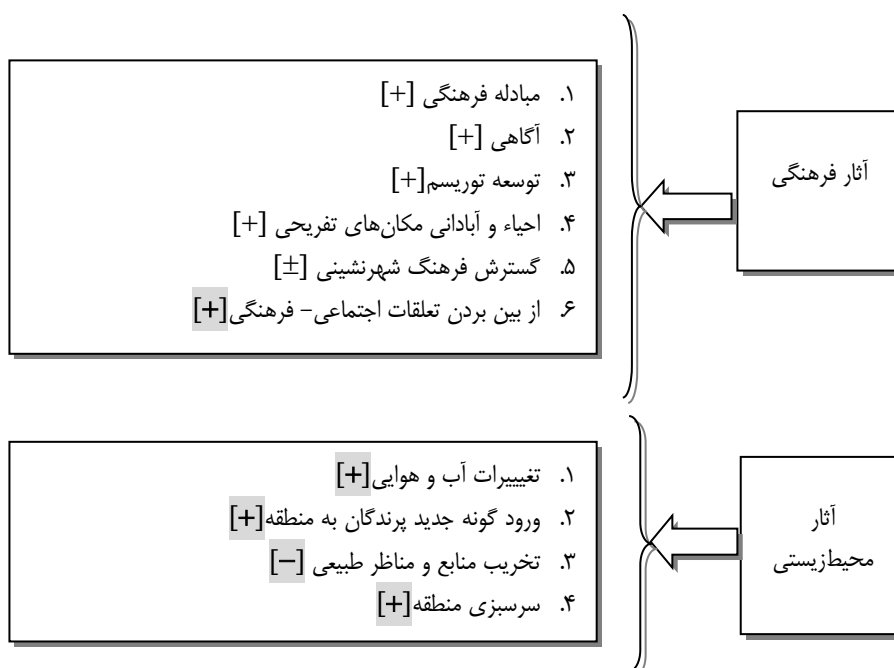

شکل (۱): موقعیت منطقه مورد مطالعه

یافته‌ها

نتایج حاصل از مفهوم‌پردازی و شکل‌دهی به متن مصاحبه‌های صورت گرفته با اعضای شورا و دهیاری‌های روستاهای منطقه تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد سلیمان‌شاه در خصوص آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد مذکور که حاصل تحلیل‌های صورت گرفته بر اساس روش کار ذکر شده در بخش روش‌شناسی بود، نشان داده شده است (جدول (۱)). نتایج تحلیل محتوی مصاحبه‌های انجام شده نشان داد که آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد مذکور در قالب ۷ موضوع محوری قابل بحث است. موضوع اول به مبادله فرهنگی بر می‌شود که این موضوع محوری خود ناشی از یک موضوع اولیه تحت عنوان اختلاط فرهنگی بود که با ۶ کد در قالب جلوه‌های کلامی زیر بیان شده است. الف. امکان وصلت دو خانواده با هم (آشنایی گردشگران با اهالی روستاهای منطقه) با ۳ فراوانی ب. تأثیر فرهنگی ناشی از ورود مسئولین و دست‌اندرکاران سد با ۱۰ فراوانی ج. دیدن شیوه برگزاری مراسمات مختلف منطقه توسط گردشگران با ۵ فراوانی د. آشنایی با نوع پوشش، گویش سکنه بومی منطقه و متقابلاً مردم منطقه با گردشگران با ۱۰ فراوانی ه. ترغیب گردشگران به دیدن دیگر آثار باستانی شهر سنقر با ۵ فراوانی ت. آشنایی با

شیوه‌ی زندگی سکنه بومی منطقه، اعتقادات، هنر، اخلاق، دانش بومی، ارزش‌ها، معماری منطقه، موسیقی، صنایع دستی با ۱۶ فراوانی. موضوع محوری آگاهی از یک موضوع اولیه تحت عنوان «افزایش شناخت» با یک کد نمایانگر و ۳۴ فراوانی شکل گرفته است. توریسم، موضوع محوری دیگری است که از یک موضوع اولیه جذب گردشگر بومی و غیربومی و ترویج گردشگری با ۲ کد نمایانگر شکل گرفته است. یکی دیگر از آثار فرهنگی سد سلیمان‌شاه ترویج فرهنگ شهرنشینی است که در قالب یک موضوع اولیه با یک کد و ۸ فراوانی شکل گرفته است. موضوع محوری نابودی تعلقات اجتماعی- فرهنگی از یک موضوع اولیه با ۴ کد و ۲۹ فراوانی شکل گرفته است. آثار محیط‌زیستی موضوع محوری دیگری است که از ۴ موضوع اولیه شکل گرفته است. الف. تغییرات آب و هوایی با ۳ کد نمایانگر ب. ورود پرندگان جدید با ۱ کد نمایانگر و ۱۵ فراوانی ج. تخریب مناظر طبیعی با ۱ کد نمایانگر و ۱۳ فراوانی د. سرسبزی منطقه با ۲ کد نمایانگر. به‌طورکلی، نتایج حاصل از تحلیل محتوی نظرات جامعه پاسخگو در خصوص آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه را می‌توان در شکل مشاهده کرد (شکل (۲)).

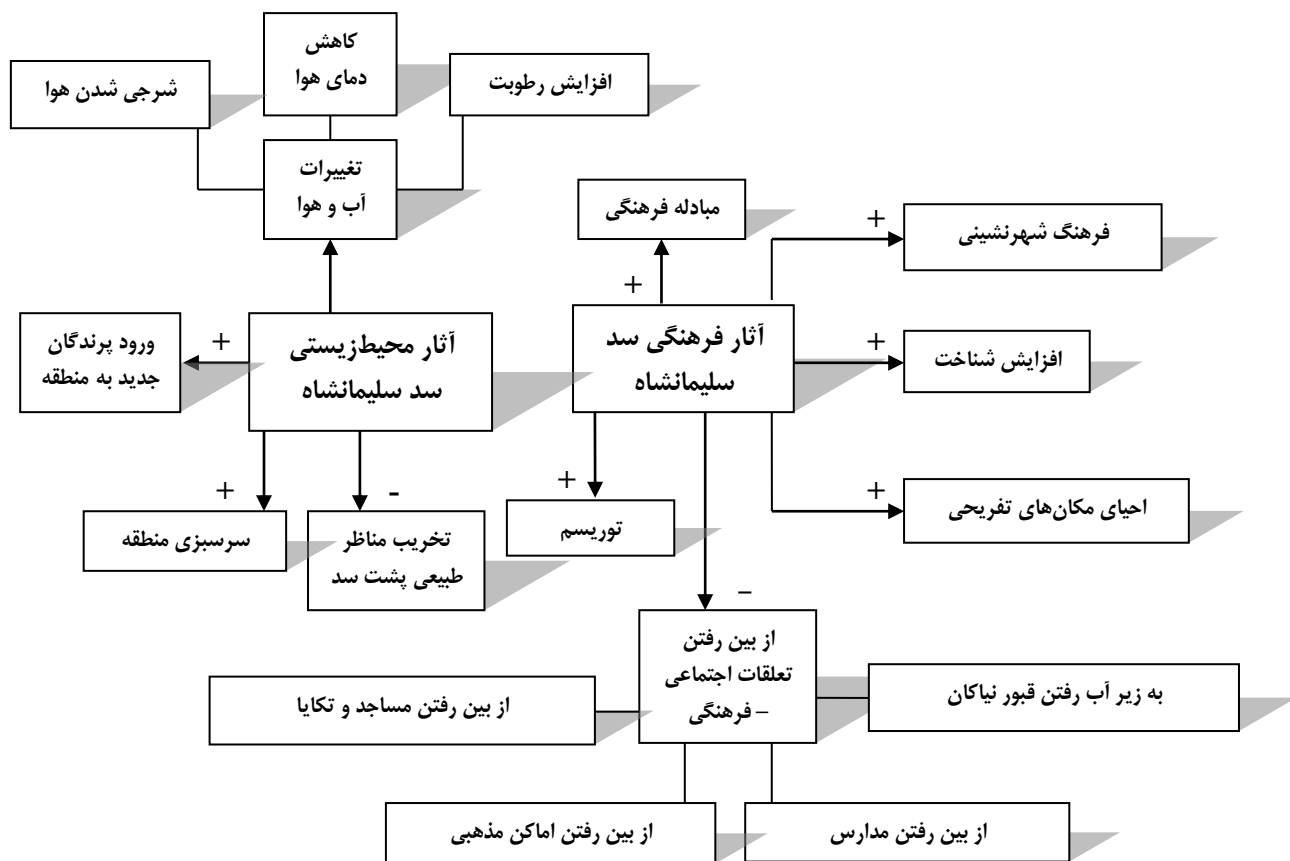
شکل (۲): آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه از نظر جامعه پاسخگو
 علایم «+ و - و ±» به ترتیب نشانه آثار مثبت، منفی و مثبت منفی می‌باشد.

جدول (۱): مفهوم‌پردازی و شکل‌دهی به متن مصاحبه‌های انجام شده با اعضاء شورا و دهیاری‌های روستاهای منطقه تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد سلیمان‌شاه در خصوص آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد

نوع اثر	موضوع محوری	موضوع اولیه	درصد پاسخگویان	فراوانی	عبارات توصیف کننده
فرهنگی	مبادله فرهنگی	اختلاط فرهنگی	۶/۲۵	۳	- امکان وصلت ۲ خانواده با هم (آشنایی گردشگران با اهالی روستاهای منطقه)
			۲۰/۸۳	۱۰	- تاثیر فرهنگی ناشی از ورود مسئولین و دست‌اندرکاران سد
			۱۰/۴۱	۵	- دیدن شیوه برگزاری مراسمات مختلف منطقه توسط گردشگران
			۲۰/۸۳	۱۰	- آشنایی با نوع پوشش، گویش سکنه بومی منطقه و متقابلا مردم منطقه با گردشگران
			۱۰/۴۱	۵	- ترغیب گردشگران به دیدن دیگر آثار باستانی شهر سنقر
			۳۳/۳۳	۱۶	- آشنایی گردشگران با شیوه زندگی سکنه بومی منطقه، اعتقادات، هنر، اخلاق، دانش بومی، ارزش‌ها، معماری منطقه، موسیقی، صنایع دستی و ...
	افزایش آگاهی	افزایش شناخت	۷۰/۸۳	۳۴	- افزایش شناخت از طریق گفت‌وگو بین مردم منطقه و گردشگران
	توسعه توریسم	جذب گردشگر بومی و غیر بومی و ترویج گردشگری	۱۲/۵	۶	- ترویج آداب تفریح و گردشگری در منطقه
			۱۰۰	۴۸	- ورود گردشگران به منطقه
	احیا و آبادانی مکان‌های تفریحی	احیاء مکان‌های تفریحی	۳۱/۲۵	۱۵	- خیلی از مکان‌های تفریحی در روستاهای منطقه تحت پوشش بواسطه احداث این سد آباد شده‌اند
	ظهور فرهنگ شهرنشینی	فرهنگ شهرنشینی	۱۶/۶۶	۸	- نمود فرهنگ شهرنشینی در منطقه
	نابودی تعلقات اجتماعی فرهنگی	از بین رفتن تعلقات اجتماعی - فرهنگی	۱۸/۷۵	۹	- از بین رفتن مساجد و تکایا در پشت سد
			۶/۲۵	۳	- از بین رفتن اماکن مذهبی
			۶/۲۵	۳	- از بین رفتن مدارس
۲۹/۱۶			۱۴	- به زیر آب رفتن قبور نیاکان	
محیط زیستی	تغییرات آب و هوایی	۱۰۰	۴۸	- کاهش دمای هوای منطقه (حدود ۳ درجه)	
		۱۰۰	۴۸	- شرجی شدن هوا	
		۱۰۰	۴۸	- افزایش رطوبت هوا	
	آثار مثبت و منفی محیط زیستی	تخریب مناظر طبیعی	۳۱/۲۵	۱۵	- ورود پرندگان جدید به منطقه
			۲۷/۰۸	۱۳	- از بین رفتن مناظر طبیعی در پشت سد
			۱۰۰	۴۸	- گسترش فضای سبز و سرسبزی و آبادانی منطقه
۱۰۰	۴۸	- افزایش پوشش گیاهی منطقه			

سد سلیمان‌شاه از ابعاد زیر دارای آثار مثبت و منفی بر توسعه روستایی منطقه تحت پوشش خود بوده است.

همچنین، به منظور ریشه‌یابی و نحوه آثار فرهنگی و محیط‌زیستی احداث سد بر توسعه روستایی منطقه روش تدوین نقشه‌های ذهنی به کار گرفته شد شکل (۳). بر اساس این نقشه،

شکل (۳): آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه در قالب نقشه ذهنی (Mind Mapping)

چیست. و این که کدامیک از آثار شناسایی شده سد سلیمان‌شاه موجب توسعه روستایی منطقه و کدامیک مانع توسعه منطقه است. این که فرهنگ سازنده توسعه است و توسعه در مفهوم گسترده خود به‌ناگهز بعد فرهنگی را دربر می‌گیرد و توسعه فرهنگی عنصری اساسی و جداناپذیر از توسعه به‌طور کلی است، امری انکارناپذیر است. بر اساس نتایج جدول تحلیل محتوا، مبادله فرهنگی به‌عنوان یک اثر فرهنگی از سد سلیمان‌شاه بیان شده است. مبادله فرهنگی از طرق مختلف سبب ترغیب دیگر گردشگران به دیدن سد و منطقه تحت پوشش آن می‌شود که این امر به‌نوعی زمینه‌ساز توسعه اقتصادی و اجتماعی و در نتیجه توسعه روستایی منطقه خواهد شد.

(Sadler et al., 2000) یک روش مناسب برای سنجش آثار اجتماعی را شناسایی تغییرات در فرهنگ جامعه، محیط‌زیست،

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به تحقیقات و بررسی‌های به‌عمل آمده، مشخص شد که احداث سد سلیمان‌شاه بر منطقه تحت پوشش خود دارای آثار فرهنگی و محیط‌زیستی می‌باشد و این آثار برای جوامع روستایی که به‌دلیل شرایط خاص جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کاملاً به محیط جغرافیایی وابسته‌اند، دوچندان است. همان‌طور که در تجزیه و تحلیل کیفی با استفاده از روش تحلیل محتوا و نقشه‌ذهنی گزارش شد، آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد مذکور در دو بخش قرار گرفت که در جدول تحلیل محتوا به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته است. موضوع مورد بحث این پژوهش سنجش آثار فرهنگی و محیط‌زیستی سد مذکور و رابطه آن با بحث توسعه روستایی است و این که نقش عوامل فرهنگی و محیط‌زیستی در فرایند توسعه روستایی منطقه تحت پوشش

آثار منفی محیط‌زیستی سد سلیمان‌شاه می‌تواند باشد که در مقابل با ایجاد و احیا مکان‌های تفریحی و در مجموع سرسبزی و آبادانی منطقه تحت پوشش توانسته این اثر منفی را تا حدی کاهش دهد. بر اساس یافته‌های تحقیق، پیشنهادهای زیر به‌منظور تقویت آثار مثبت و تضعیف آثار منفی ارایه می‌شود:

- براساس نتایج تحلیل محتوا یکی از آثار فرهنگی سد مذکور از بین بردن تعلقات اجتماعی- فرهنگی مردم منطقه می‌باشد و با توجه به این که مردم منطقه وابستگی شدیدی به تعلقات اجتماعی- فرهنگی خود دارند، پیشنهاد می‌شود تا حد امکان مخزن سدها در جایی احداث شود که کم‌ترین آسیب را به مناطق تحت پوشش خود بگذارند.
- با توجه به یافته‌های تحقیق که نشان داد سد مذکور در توسعه توریسم و جذب گردشگر نقش پررنگی را ایفا کرده است، پیشنهاد می‌شود که امکانات رفاهی لازم جهت اسکان گردشگران تدارک دیده شود.
- از دیگر نتایج این تحقیق می‌توان به مبادله فرهنگی اشاره کرد که سد سلیمان‌شاه تا حدی توانسته است بستر لازم را برای اختلاط فرهنگی آماده کند. بنابراین، به دست‌اندرکاران و مسئولین این‌گونه پروژه‌ها پیشنهاد می‌شود موزه‌هایی از صنایع دستی و روستایی، هنرها، فرهنگ پوشش و خوراک، موسیقی و ... مناطق تحت پوشش سدها تأسیس نمایند که به‌نوعی در توسعه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و در نتیجه توسعه روستایی تأثیر داشته باشد.
- با توجه به این که در بیشتر موارد به‌نوعی ناگزیر به احداث سد در منطقه‌ای هستیم که به نابودی تعلقات اجتماعی- فرهنگی مناطق تحت پوشش منجر می‌شود و خود همین مساله زمینه‌ساز مقاومت مردم و کاهش مشارکت آن‌ها در انجام موفقیت‌آمیز این‌گونه پروژه‌ها می‌باشد، بنابراین، پیشنهاد می‌شود که در زمینه انتقال آثار فرهنگی، باستانی، مذهبی و حتی قبور نیاکان برای کاهش تألمات روحی و همکاری آن‌ها با این پروژه‌ها اقدام‌هایی صورت گیرد.

یادداشت‌ها

1. Three Goregs Project
2. Transect
3. Mind Mapping

امنیت جسمی و روحی و ترس از آینده جامعه می‌دانند. همچنین (Tilt et al., 2009) در مطالعه خود آثار پروژه‌های سدسازی بر روی فرهنگ را به‌عنوان بخشی از آثار اجتماعی عنوان کردند. متن مصاحبه‌های انجام شده با اعضای شورا و دهیاری‌های منطقه تحت پوشش سد نشان می‌دهد که سد مذکور بستر لازم را برای گفت‌وگو بین گردشگران و مردم منطقه فراهم کرده است و به‌نوعی سبب افزایش آگاهی مردم و تقویت ارتباطات اجتماعی می‌شود که نقش بسیار اساسی در توسعه فرهنگی و در نتیجه توسعه روستایی خواهد داشت.

توریسم یکی دیگر از آثار فرهنگی سد سلیمان‌شاه است. سد مذکور در جذب گردشگر بومی و غیربومی موفق بوده است و به‌نوعی سبب ترغیب مردم منطقه به گردشگری و تفریح شده است که به‌لحاظ روانشناختی تأثیر به‌سزایی در روحیه‌ی افراد و در نتیجه کارایی آن‌ها خواهد داشت. تمامی این مسایل به صورت زنجیره‌وار در توسعه فرهنگی و توسعه اقتصادی و در نهایت توسعه روستایی نقش خواهند داشت. احیا و آبادانی مکان‌های تفریحی سابق که به علت خشکسالی‌های پی در پی در منطقه قبل از احداث سد خشک شده بودند، یکی دیگر از آثار سد مذکور می‌باشد. این مساله تغییر در امکانات تفریحات سالم محسوب می‌شود که در راه‌کار ارزیابی آثار سدها به‌عنوان یک اثر فرهنگی از سد گزارش شده است. ترویج فرهنگ شهرنشینی یکی دیگر از آثار سد بوده که در نوع خود سبب کاهش نابرابری‌های شهری و روستایی و در نتیجه کاهش مهاجرت شده است. نابودی تعلقات اجتماعی- فرهنگی تعدادی از مردم منطقه تحت پوشش سد و پشت سد نیز یکی دیگر از آثار فرهنگی سد بوده است که نتیجه مطالعه (رحمتی و نظریان، ۱۳۸۸) می‌باشد. مقوله نابودی تعلقات اجتماعی- فرهنگی، ارتباط تنگاتنگی با کاهش مشارکت مردم در انجام موفقیت‌آمیز این‌گونه پروژه‌ها دارد و مانعی در راه پیشرفت و توسعه آن‌ها محسوب می‌شود که در نوع خود قابل بحث است. آثار محیط‌زیستی در کل در قالب یک موضوع محوری گنجانده شده است. تغییرات آب و هوایی یکی از آثار سد بوده که براساس نظر مردم تحت پوشش سد جو مطلوب و لطیفی را توانسته است برای مردم منطقه ایجاد کند که در نوع خود هم در جذب گردشگر تأثیر دارد، هم در کاهش مهاجرت مردم منطقه. ورود پرندگان جدید به منطقه به‌علت وجود دریاچه پشت سد نیز یکی دیگر از آثار محیط‌زیستی سد مذکور بوده است. تخریب مناظر طبیعی زیبای پشت سد یکی از

فهرست منابع

- رحمتی، ع. و نظریان، ا. ۱۳۸۸. آثار اقتصادی- اجتماعی و محیط زیستی سکونتگاه‌های مشمول جابجایی ناشی از ایجاد سدها، مطالعه موردی: سد گتوند علیا رودخانه کارون، پژوهش‌های محیط‌زیست، شماره ۲، صص ۶۶-۵۳.
- زمانی، غ. ح. ۱۳۷۷. کارایی آموزش عالی متأثر از اهداف و برنامه‌های تحصیلی دانشجویان، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۱۸، صص ۹۶-۷۵.
- سرمد، ز.؛ بازرگان، ع. و حجازی، ا. ۱۳۸۱. روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، چاپ سوم، تهران: انتشارات آگاه.
- شرکت مدیریت منابع آب ایران، معاونت پژوهش و مطالعات پایه، دفتر استانداردها و معیارهای فنی. ۱۳۸۴. دستورالعمل ارزیابی آثار طرح‌های سدسازی بر محیط‌زیست (مرحله اجمالی).
- فاضلی، م. ۱۳۸۹. ارزیابی آثار اجتماعی، تهران: جامعه‌شناسان.
- کرپیندروف، ک. ۱۳۷۸. تحلیل محتوا، ترجمه هوشنگ نایی. تهران: انتشارات روش.
- کمیسیون جهانی سدها. ۱۳۸۶. سدها و توسعه چارچوب جدید برای تصمیم‌گیری، ترجمه محمد سعید کدیور، انتشارات مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- طالبیان، س. ا. و عمرانی مجد، ع. ا. ۱۳۸۷. ارزیابی تأثیرات اجتماعی پروژه‌های صنعت نفت و گاز، فصلنامه مدیریت منابع انسانی در صنعت نفت مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی، شماره ۱، صص ۱۲۲-۱۰۲.
- مهندسان مشاور گاماسیاب. ۱۳۸۲. گزارش اقتصادی- اجتماعی و مشارکت‌های مردمی روستاهای تحت پوشش شبکه آبیاری و زهکشی سد سلیمان‌شاه سنقر. (کارفرما: شرکت سهامی آب منطقه‌ای غرب)
- Buzan, T. 2003. *The Mind Map Book*. London: BBC Books.
- Farrand, P. 2002. The efficacy of the mind map study technique. *Medical Education*; 36: 5,426-431.
- Krippendorff, K. 2004. *Content analysis: an introduction to its methodology* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage. Cristina M. Giannantonio.
- The World Commission on Dams. 2000. *Dams and Development a New Framework for Decision Making*, Earth scans Publications Ltd, London Sterling.
- Tilt, B.; Braun, Y. & He, D. 2009. Social impacts of large dam projects: A comparison of international case studies and implications for best practice. Vol.90: 249-257. *Journal of Environmental Management*. Journal homepage: www.elsevier.com/locate/jenvman.
- Sadler, B.; Verocai, I. & Vanclay, F. 2000. *Environmental and Social Impact Assessment for Large Dams*, WCD Thematic Review V.2 prepared as an input to the World Commission on Dams, Cape Town, pp 1-86. www.dams.org.